

XALQARO GUMANITAR HUQUQNING ASOSIY TAMOIYILLARI

*Termiz davlat universiteti yuridik fakulteti
bakalavr bosqich talabasi*

*Muallif: Nimatova Sadoqat Rizamatovna
nimatovasadoqat@gmail.com*

Kalit so'zlar: xalqaro gumanitar huquq, xalqaro inson huquqlari huquqi, inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi, ekstraterritorial, fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, inson huquqlarini hurmat qilish, iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va gumanitar xarakter.

Annotatsiya: Ushbu maqolada - Xalqaro gumanitar huquq (XGH) — bu qurolli mojarolar (urushlar) vaqtida insonlarni himoya qilish va jangovar harakatlarni cheklashga qaratilgan xalqaro huquq tarmog'idir. XGH mojaroda ishtirok etayotgan tomonlarning harbiy amaliyotlari chegaralarini belgilab, ayniqsa tinch aholini, harbiy harakatda ishtirok etmayotgan shaxslarni va asirga olinganlarni himoya qilishga yo'naltirilgan. Ushbu huquqiy sohaga oid asosiy hujjatlar — Ceneva konvensiyalari (1949) va ularning Qo'shimcha protokollari (1977, 2005) hisoblanadi. XGH harbiy mojarolarni qonuniylashtirish emas, balki mavjud urushlar oqibatlarini insoniyat nuqtai nazaridan iloj boricha insonparvar shaklda cheklash maqsadini ko'zlaydi. Mazkur maqolada Xalqaro gumanitar huquqning asosiy tamoyillari, ularning mazmuni, amaliy qo'llanilishi va zamonaviy qurolli mojarolardagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Xalqaro gumanitar huquq va inson huquqlari huquqining o'zaro bog'liqligi

Xalqaro gumanitar huquq (XGH) va inson huquqlari huquqi (IHH) — xalqaro huquqning o'zaro **to'ldiruvchi** tizimlari bo'lib, ular ba'zi **umumiy maqsadlarga** ega. Har ikkisi ham insonning hayoti, salomatligi va sha'nini himoya qilishga intiladi, ammo **turli nuqtai nazardan** yondashadi. Shu sababli, ularning yondashuvi farq qilsa-da, **ayrim qoidalarining mohiyati o'xshash** bo'ladi. Masalan: XGH ham, IHH ham qiynoqlarni yoki shafqatsiz muomalani taqiqlaydi, jinoyat protsessi doirasidagi asosiy huquqlarni kafolatlaydi, ayirmachilikni (diskriminatsiyani) taqiqlaydi, ayollar va bolalarni himoya qilishni nazarda tutadi, oziq-ovqat va sog'liq huquqiga oid jihatlarni tartibga soladi. Ammo ular o'rtasida **muhim farqlar** ham mavjud: ularning **kelib chiqishi, qo'llanish doirasi**, ularni **amalga oshiruvchi organlar** va boshqalar. **Kelib chiqishi:** XGH juda qadimiy manbalarga ega bo'lib, 19-asrning ikkinchi yarmida **Qizil Xoch** tashkilotining asoschisi Anri Dyunan ta'siri ostida kodifikatsiya qilingan. **IHH** esa nisbatan yangi.

U dastlab **Ma'rifatparvarlik g'oyalari** asosida, ayrim davlatlar (masalan, AQShning 1776-yilgi Mustaqillik deklaratsiyasi, Fransiyaning 1789-yilgi Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi) tomonidan shakllangan. Ikkinchi jahon urushidan keyin BMT homiyligida xalqaro huquq sohasi sifatida rivojlandi. 1948-yilgi **Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi** IHH'ni ilk bor xalqaro miqyosda ifodaladi. 1966-yilda ushbu deklaratsiya ikki asosiy xalqaro shartnomaga aylandi: **Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt, Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt. Vaqt jihatidan qo'llanish doirasi: XGH** faqat **qurolli mojarolar** (urushlar) vaqtida qo'llanadi. **IHH** esa **doim** amal qiladi — **tinchlikda** ham, **urushda** ham. Lekin IHH'ning ba'zi shartnomalari favqulodda holatlarda (masalan, millat xavf ostida bo'lsa) ayrim majburiyatlardan **chekinishga** (derogatsiya) ruxsat beradi. Bu chekinish: zarur va mutanosib bo'lishi kerak, kamsituvchi (diskriminatsion) bo'lmasligi kerak, boshqa xalqaro huquq qoidalariga (jumladan XGHga) zid bo'lmasligi kerak. Shunga qaramay, ba'zi inson huquqlari hech qachon cheklanmaydi: hayot huquqi, qiynoqlar, shafqatsiz yoki tahqirli muomala taqiqlanishi, qullik taqiqlanishi, orqaga yuruvchi (retroaktiv) jinoiy qonunlarga yo'l qo'yilmasligi. **Hududiy qo'llanish doirasi: XGH** xalqaro qurolli mojarolar uchun **ekstraterritorial** (chetdagi) qo'llanilishini inkor etilmaydi — bu normal holat, chunki bir davlat boshqa davlat hududida jang qiladi. **IHH** ham ko'pchilik tomonidan **ekstraterritorial** tarzda qo'llaniladi (masalan, bosib olingan hududda yoki qo'lga olingan shaxslarga nisbatan). Biroq aynan qanday darajada va qaysi holatda qo'llanishi — hali to'liq aniqlanmagan. **Shaxsiy qo'llanish doirasi: XGH** — jangovar harakatlarda ishtirok etmayotgan yoki ularni to'xtatgan shaxslarni (masalan, tinch aholi, yaradorlar, asirlar) himoya qiladi. **IHH** — biror davlat yurisdiksiyasida bo'lgan **har qanday shaxsga** taalluqlidir. U jangchi yoki fuqaroni ajratmaydi. Shuningdek, XGH'dagi kabi "himoyalangan shaxs" toifasi mavjud emas.

Hozirgi kunda dunyoning turli mintaqalarida davom etayotgan turliko'rinishdagi qurolli mojarolar butun insoniyatni tashvishlantirmoqda va bunday to'qnashuvlar insoniyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Agar bu holatnaniq sonlarda ko'radigan bo'lsak, yanada dahshatliroq namoyon bo'ladi. SHveytsariyalik olim Jan Jak Babelning hisob-kitobiga qaraganda, keyingi 5500 yil ichida Yer kurrasida deyarli 14,5 ming katta va kichik urushlar bo'lib, ularda 3640 milliard kishi halok bulib ketgan. Faqat Ikkinchi jahon urushidan keyingina sayyoramizda 200 tadan ko'proq to'qnashuvlar yuz berdi va ularda 70 milliondan ko'proq kishi halok bo'ldi. Biz bu yerda ikkinchi jahon urushi 1945 yil tugaganini xotirlasak, so'nggi 57 yil ichida yiliga taxminan 1,3 million kishi faqatgina urushlar tufayli nobud bo'lmoqda. Bu ko'rsatkichlar hozirgi madaniyatli jamiyatimizdagi qora dog' emasmi? Yuqorida tilga olingan qurolli to'qnashuvlar va ziddiyatlar o'zining ijtimoiy xarakteri va maqsadi bo'yicha davlatlararo, fuqarolik urushlarga, taqiqlanmagan bo'yicha

mudofaa, milliy-ozodlik, BMT Ustaviga asosan tinchlik o'rnatish uchun xarbiy aralashuvarga, taqiqlanganligi bo'yicha agressiv urushlar, urush aressiyasiga bo'lish mumkin. XXI asrga kelib Butun jahon hamjamiyati inson omili oliy qadriyat ekanligini anglab yetib, bumasalaga jiddiy yondoshmoqda. Hozirgi kunda inson huquqlari masalasi davlat huquqi bilan tartibga solinibgina qolmay, balki Halqaro huquq normalari bilan tartibga solinmoqda. Xalqaro gumanitar huquqning muhimligi va ahamiyati shundaki, u BMT Ustavida aytilganidek, davlatlarni «iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy va gumanitar xarakterdagi xalqaro muammolarni hal etishda hamkorlikni amalga oshirish va inson huquqlariga hamda irqi, jinsi, tili va dinidan, qat'i nazar, hamma uchun asosiy erkinliklarga hurmatni qo'llab quvvatlash va rivojlantirishga» chaqiradi. Bizga ma'lumki, hozirgi zamon jahon konstitutsiyalarida eng oliy qadriyat sifatida davlat va ijtimoiy tizim emas, balki inson olinadi. Xalqaro huquqda ham inson omiliga oliy qadriyat sifatida qaraladi. Ikkinchi jahon urushi tugashi BMTning tuzilishi va 1948 yilda Inson Huquqlari Umumjahon Deklaratsiyasining qabul qilinishi inson huquqlarining rivojlanishida yangi davr bo'ldi. Halqaro huquqning asosiy printsiplaridan biri "inson huquqlarini hurmat qilish" printsipidir. Inson huquqlari, gumanitar huquq bu ikki atama g'oyalarida bitta tarixiy va falsafiy asos bor: ikkala g'oya ham insonni yovuz kuchlardan muhofaza qilish zarurati paydo bo'lgan. O'tmishning og'ir davrlarida dunyoga keldi. Birir urush kulfatlari ta'sirini cheklashga intilish bilan izohlansa, boshqasi insonni har qanday qonunga xilof o'zboshimchalikdan himoyalashdir. Albatta, inson huquqlari instituti nisbatan umumiy bo'lgan printsiplarni muxrlasa, gumunitar huquq o'ziga xos xarakterga ega bo'lib, ya'ni urush inson huquqlarini bajarishga xalaqit bera boshlaganda yoki ularni cheklaganda amal qila boshlaydi. Bu turli huquqiy normalarning ikki xil yig'indisidir. Agar gumanitar huquq qurolli mojarolar vaqtida amalda bo'lsa, inson huquqlari to'g'risidagi normalar asosan tinchlik sharoitida o'zining ifodasini topadi va bu institutning vositalari urush holatida ba'zi bir cheklangan izohlarni belgilash bilan kifoyalanadi. Bundan tashqari, inson huquqlari to'g'risidagi normalar, eng avvalo, davlat bilan uning fuqarosi o'rtasidagi munosabatlarni, gumanitar huquq esa – davlat bilan dushman tomonning fuqarosi o'rtasidagi munosabatlarni o'z ichiga oladi. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, biz so'z yuritayotgan mazkur ikki normalar sistemasi biri-biriga yaqin bo'lib, aynan bir paytda turlichadir. Ular bir- birini to'ldirib turadi. Xalqaro gumanitar huquqning xalqaro huquqning mustaqil sohasi sifatida: Birinchidan, qurolli ixtiloflarda ishtirok etuvchilar o'tasidagi va xalqaro huquq sub'ektlari tomonidan qurolli kurash olib borish vositalari va usullari; Ikkinchidan, yaradorlarni, xarbiy asirlarni va tinch aholini himoya qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga soladi; Uchinchidan, bu huquqlarni buzganlik uchuchn davlatlarning va ayrim shahslarning yuridik javobgarligini belgilaydi. Xalqaro gumanitar huquqning maqsadi urushni taqiqlash bo'lmay, balki iloji boricha maksimal darajada urushning shafqatsiz oqibatdlarini yengillashtirish, unda jafo

ko'rganlarga kafolatlangan himoya va yordam ko'rsatishdir. Gumanitar huquqning alohidaligi yana shu bilan arakterlanadiki, u muayyan qurolli mojarolar davrida, una jafo ko'rganlar uchun huquqiy muhofaza aruriyati tug'ilgan vaqtda vujudga keladi va ushbu qurolli mojarolar bilan bog'liq holda harakatga tushadi. SHu bilan bira urush va qonun bir-biriga zid keluvchi tushunchalardir, degan fikrni inkor etadi. Xalqaro gumanitar huquqning normalari imperativ (jus cogens) xarakterni kasb etadi va unga amal qilish majburiy hisoblanadi. Xalqaro gumanitar huquqning roli, qurolli mojarolar xalqaro xarakterga egami, yoki xalqaro bo'lmagan xarakterga ega bo'lishidan qat'iy nazar, uning jabrdiydasiga aylangan xalq qanday shahsga gumanitar yordam ko'rsatishdan iborat hisoblanadi. Xalqaro gumanitar huquqning tartibga solish predmeti quyidagi davlatlararo munosabatlardir: Urushning boshlanishi; Urushda qatnashmayotgan davlatlarning betarafligi; Kurashayotgan taraflarning urushni olib borish usullarini cheklash; Urushda jafo ko'rganlarni himoya qilish; Urush davrida madaniy yodgorliklarni himoya qilish; «Harbiy harakatlarini tugashi» harbiy okkupatsiya rejimi; urushning tugatilishi; huquq buzilishi uchun davlatlarning javobgarligi; qurolli mojarolar huquqi normalarini buzganligi uchun jismoniy shahslarning jinoiy javobgarligi va boshqalardir. Xalqaro huquqning amaldagi normalari xalqaro qurolli ziddiyatlarga ham, xalqaro maqomga ega bo'lmagan qurolli ziddiyatlarga ham ta'liqlidir. Xalqaro gumanitar huquqning tartibga solish predmeti quyidagi davlatlararo munosabatlardir: Xalqaro qurolli ziddiyatlarga davlatlar o'rtasidagi qurolli to'qnashuvlar, mustamlakachilik tuzumi va chet el bosqinchilari hamda irqiy rejimlarga qarshi o'z mustaqilliklari uchun olib boradigan to'qnashuvlar kiradi. Ushbu huquq BMT Ustavi hamda boshqa xalqaro-huquqiy hujjatlarda o'z aksini topgan. Xalqaro maqomga ega bo'lmagan qurolli ziddiyatlarga hukumat qo'shinlariva hukumatga qarshi bo'lgan qurolli guruhlar yoki fuqarolik urushi davridagi qurolli guruhlar o'rtasidagi to'qnashuvlar kiradi.

Jeneva konvensiyalari — bu xalqaro gumanitar huquqning markaziy hujjatlari bo'lib, qurolli mojarolar (urushlar) vaqtda qurolli kuchlar orasidagi to'qnashuvlarda ishtirok etmayotgan yoki endi ishtirok etmaydigan (masalan, yaradorlar, asirlar, tinch aholi) insonlarning huquq va xavfsizligini himoya qilishga qaratilgan xalqaro shartnomalardir.

Ushbu konvensiyalar **Shveysariyaning Jeneva shahrida** tuzilganligi sababli "Jeneva konvensiyalari" deb ataladi. Ular **1949-yil 12-avgustda** qabul qilingan bo'lib, **dunyoning deyarli barcha davlatlari tomonidan ratifikatsiya qilingan** — bu ularni eng keng tan olingan xalqaro huquqiy hujjatlardan biriga aylantiradi. Jeneva konvensiyalarining ildizlari 19-asrga borib taqaladi: 1864-yil: **Birinchi Jeneva konvensiyasi** – jang maydonidagi yarador harbiylarni himoya qilishga qaratilgan. Bu konvensiya **Anri Dyunan** – Qizil Xoch jamiyatining asoschisi – tashabbusi bilan tuzilgan. 1906 va 1929 yillarda konvensiyaga qo'shimchalar kiritildi. Ammo Ikkinchi jahon urushi davomida yuzaga kelgan ommaviy jinoyatlar bu konvensiyalar yetarli

emasligini ko'rsatdi. Shu sababli, 1949-yilda to'liq qayta ko'rib chiqilgan va to'rtta asosiy konvensiya qabul qilingan. 1949-yilgi to'rtta asosiy Jeneva konvensiyasi

1-Konvensiya:

“Urushda yaralangan va kasal bo'lgan harbiy xizmatchilar holatini yaxshilash to'g'risida”

- Urush maydonida yarador va kasallangan harbiylarga g'amxo'rlik qilish majburiyatini belgilaydi.
- Tibbiy yordam ko'rsatish taraflarning zimmasida.
- Qizil Xoch belgisi himoyalangan ramz hisoblanadi.

2-Konvensiya:

“Dengizdagi qurolli mojarolarda yaradorlar, kasallar va kemalarning halokatga uchragan harbiy xizmatchilarini holatini yaxshilash to'g'risida”

- Dengizdagi mojarolar uchun 1-Konvensiyaga o'xshash qoidalarini o'z ichiga oladi.
- Harbiy kemalar halokatga uchraganda suvdagi harbiylarni, shuningdek, tibbiyot xodimlarini himoya qiladi.

3-Konvensiya:

“Harbiy asirlar bilan muomala qilish to'g'risida”

- Asirga olingan harbiylar insoniy sharoitlarda saqlanishi, qiynoqlarga solinmasligi, sudsiz jazolamasligi kerak.
- Ular shaxsiy sha'ni, salomatligi, diniy e'tiqodi hurmat qilinishi lozim.
- Majburiy mehnatga jalb etish cheklangan va faqat belgilangan doirada ruxsat etilgan.

4-Konvensiya:

“Urush vaqtida tinch aholining himoyasi to'g'risida”

- Fuqarolik aholining, ayniqsa, ayollar, bolalar va keksalarning urushdan himoyasi.
- Bosib olingan hududdagi aholining huquqlarini kafolatlaydi.
- Sudsiz hibsga olish, surgun qilish, jismoniy jazolash taqiqlanadi.

1977-yilda konvensiyalarning zamonaviy urushlarga mosligini ta'minlash uchun ikkita qo'shimcha protokol qabul qilindi:

1-Qo'shimcha

Protokol

(1977):

Xalqaro qurolli mojarolarga tegishli

- Millatlararo urushlarda tinch aholi himoyasi, qurolli kuchlar va fuqarolik aholisi o'rtasidagi farqni saqlash tamoyili mustahkamlangan.
- “Zarurat” va “mutanosiblik” printsiplari asosida kuch ishlatishni tartibga soladi.

2-Qo'shimcha

Protokol

(1977):

Davlat ichidagi qurolli mojarolarga tegishli (fuqarolar urushi)

- Ichki mojarolarda ham insonparvarlik tamoyillarini saqlab qolish uchun qoidalarni belgilaydi.

- Hukumatga qarshi qurolli guruhlar bilan bog'liq holatlarda aholining asosiy huquqlarini himoya qiladi.

3-Qo'shimcha

Protokol

(2005):

Yangi neytral emblema joriy etildi – Qizil romb (Red Crystal)

- Bu diniy yoki siyosiy ramzlardan xoli bo'lgan universal belgidir.

Jeneva konvensiyalarining asosiy prinsiplari

1. **Farqlash tamoyili:** Qurolli kuchlar va fuqarolik aholisi o'rtasidagi qat'iy farq.

2. **Mutanosiblik tamoyili:** Harbiy maqsadga erishish uchun qo'llaniladigan kuch mutanosib bo'lishi kerak.

3. **Zaruriyat tamoyili:** Kuch ishlatish faqat harbiy zarurat asosida bo'lishi mumkin.

4. **Insonparvarlik tamoyili:** Urushda ham insoniylikni saqlash shart.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. **1949-yilgi Jeneva konvensiyalari** va ularning **1977 va 2005-yillardagi qo'shimcha protokollari**.
2. **Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi**, Birlashgan Millatlar Tashkiloti, 1948-yil.
3. **Fuqarolik va siyosiy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt**, BMT, 1966-yil.
4. **Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlar to'g'risidagi xalqaro pakt**, BMT, 1966-yil.
5. Babel, J.J. "Insoniyat tarixi va urushlar statistikasi." – Jeneva: 1995.
6. Dyunan, A. "**Solferino xotiralari**", Qizil Xochning asosiy tarixiy manbasi sifatida.
7. Xalqaro Qizil Xoch Qo'mitasi (ICRC) hisobotlari va rasmiy tahlillari, 2000–2020-yillar.
8. Golland, T. va Fisher, D. "**Xalqaro gumanitar huquqning asoslari**", Oksford universiteti nashriyoti, 2016.
9. A.V. Naumov. "**Xalqaro huquq**", Moskva, 2020.
10. Karimov A. "**Xalqaro huquq asoslari**", Toshkent, 2021.
11. BMT Nizomi (Ustavi), 1945-yil – xalqaro tinchlik va xavfsizlik asosiy printsiplari.
12. Xalqaro jinoyat sudi (ICC) Nizomi, Rim statuti, 1998-yil.